

Kyrkan, folkbokföringen och samerna

Abstract

Alltsedan 1686 års kyrkolag har Svenska kyrkan spelat en avgörande roll i tillkomsten av den nationella befolkningsstatistiken. Kyrkoboken och sedermera församlingsboken låg till grund för tabellverket och de efterföljande folkräkningarna, där bland annat uppgifter om etniska grupper nedtecknades långt in på 1900-talet. Prästerskapet var från 1700-talet och ända till mitten av 1900-talet det folk som möjliggjorde befolkningsstatistikens insamlande. Däremot var frågor om att bestämma den kollektiva samiska identitetens gränser framförallt länkade till staten, vetenskapsmän och det som idag är SCB.

Denna artikel undersöker kyrkans roll i insamlandet och klassificerandet av samer i svensk befolkningsstatistik från 1700-talet och fram till i dag. Under denna omfattande tidsperiod skedde återkommande förändringar vad gäller såväl terminologi som innebörd gällande de kategorierna som staten tillskrev samer. Studien diskuterar och problematiserar även frågor om befolkningsstatistikens roll, vad den har inneburit och i viss mån vad frånan av en officiell samisk befolkningsstatistik medför för dagens samiska samhälle.



Legions of statistical employees collect and process numbers on the presumptions that the categories are valid. Newspapers and public officials wanting to discuss the numerical characteristics of a population have very limited ability to rework the numbers into different ones. They thus become black boxes, scarcely vulnerable to challenge except in a limited way by insiders. Having become official, then, they become increasingly real.¹

Inledning

Med några få knapptryckningar kan man i dag erhålla oerhört detaljerad och till synes fullkomlig information om den skara människor som lever i dagens svenska samhälle. När detta skrivs beräknas

¹ Theodore Porter, *Trust in numbers: The pursuit of objectivity in science and public life* (Princeton 1995) s. 42.

9 596 436 personer leva i Sverige vilket innebär en ökning på 0,42 procent de senaste sex månaderna, allt detta enligt Statistiska Centralbyråns (SCB) hemsida.² Få statliga myndigheter har en så viktig roll och oomtvistad position som SCB. Den har ända sedan sin tillkomst 1858 försett staten med angelägen statistik som kunnat användas för uppföljningar, prognoser och beslutsunderlag.

Länge var Svenska kyrkan grundbulten i delar av den statistiska inhämtningen och då i synnerhet befolkningsstatistiken. 1686 års kyrkolag som ålade prästerskapet att föra bok och nedteckna sina åhörare och uppgifter rörande deras giftermål, barn, flyttningar etc. var av väsentlig betydelse för att statsmakten såg ett värde i att år 1749 etablera *tabellverket*, världens första nationella befolkningsregister.³ Det var som historikern Peter Sköld påpekar ”prästernas kontinuerliga arbete som borgade för att den svenska befolkningsstatistiken skulle kunna hållas vid liv.”⁴

Allt sedan den nationella statistikens tillkomst i mitten av 1700-talet har det funnits frågor eller uppgifter som den svenska befolkningsstatistiken regelbundet fått brottats med. En av dessa rör inhämtandet av information om etnicitet och religion, som man efter Datalagens tillkomst 1973 (i dag PUL 1998:204) inte längre hanterar.⁵ För mindre än hundra år sedan betraktades uppgifter om etnicitet som självklara följeslagare till annan befolkningsstatistik, och man konstaterade så sent som inför förarbetena till 1945 års folkräkning att ”statistiken över främmande stam tillhörde folkräkningens äldsta grenar och att en revision av folkräkningsuppgifterna voro erforderliga med hänsyn till, att de senaste uppgifterna avsågo folkräkningen 1930.”⁶

Numer benämns denna typ av information som ”känsliga uppgifter”, är kringgärdad av lagar och innebär att stat och samhälle står utan tydlig information om omfattningen av olika etniska grupperingar i

2 Statistiska Centralbyrån, befolkningsstatistik, <http://www.scb.se/Pages/PressRelease___360587.aspx>, 25/9 2013.

3 Gösta Lext, *Studier i svensk kyrkobokföring 1600–1946* (Göteborg 1984) kap. 5.

4 Peter Sköld, *Kunskap och kontroll: Den svenska befolkningsstatistikens historia* (Umeå 2001) s. 69.

5 Om Personuppgiftslagen, se <http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Personuppgiftslag-1998204_sfs-1998-204/>, 25/9 2013.

6 Handlingar angående lappundersökningen, FIII, vol. 1. Folkräkningen 1945, Statistiska Centralbyrån, Riksarkivet (RA).

landet. Oberoende av huruvida man anser att etnicitet i ett statistiskt hänseende är en särskilt känslig fråga eller ej, fortsätter frågor om etnicitet och dess betydelse i allra högsta grad att spela roll och diskuteras livligt inom såväl politik som forskning och samhälle i Sverige.

Historien om tillkomsten av den svenska befolkningsstatistiken är relativt välkänd, däremot är vilken statistik som förts, hur den förts och vilken roll den spelat i samhället, såväl historiskt som samtida, sämre klarlagd. Denna artikel kommer att undersöka kyrkans roll i insamlandet och klassificerandet av samer i svensk befolkningsstatistik från 1700-talet och fram till i dag. Under denna omfattande tidsperiod skedde, som vi kommer se, återkommande förändringar vad gäller såväl terminologi (t.ex. nation, främmande stam, ras, etnicitet) som innebörd gällande de kategorierna som staten tillskrev för samer. Artikeln saknar dock möjlighet att bidra till kunskap om hur det kan ha upplevts av de som omfattades eller utslöts ur denna tillskrivna samiska identitet.⁷ Studien har även för avsikt att diskutera och problematisera frågor om befolkningsstatistikens roll, vad den har inneburit och i viss mån vad frånvaron av en officiell samisk befolkningsstatistik medför för dagens samiska samhälle.⁸

Bakgrund, utgångspunkter och material

Det är viktigt att förstå att svensk folkbokföring och befolkningsstatistik skiljer sig på ett antal punkter från de allra flesta länder och att det varit så i princip sedan tabellverket skapades och en nationell överblick av befolkningen kom till. Statens vilja att kontrollera sin befolkning för taxering och utskrivning sammanlänkades tidigt med kyrkans arbete för att kristna densamma och kyrkan blev redan under 1500-talet inblandade i skattskrivning. I 1686 års kyrkolag anmodades präster-

7 För en bakgrund om rörande folkräkningar, etnicitet, rasbegrepp, se David Kertzer & Dominique Arel "Censuses, identity formation and the struggle for political power", i David Kertzer & Dominique Arel (red.), *Census and identity: The politics of race, ethnicity, and language in national censuses* (Cambridge 2002) s. 1–42.

8 I föreliggande text görs en skillnad mellan "befolkning" (*population*) som är en term som ofta används inom statistik och demografi för att bestämma en mätbar enhet och "folk" (*people*) som är en vanlig term inom juridiken. Tim Rowse klär detta i ord på följande sätt: "An Indigenous population will be made up of rights-bearing individuals (citizens) but a 'population' is not a bearer of a collective right; a population is not even a collective agent, just an artefact of the administrative imagination", Tim Rowse, *Rethinking social justice: From "peoples" to "populations"* (Canberra 2012) s. 6.

skapet att föra bok över alla födda, döpta, döda, begravda och vigda i sina församlingar. Därtill skulle individernas flyttningar registreras och husförhör hållas. Detta kom att bli en utmärkt grund för en kommande administration för statistik om nationen och dess population som under merkantilismens tidevarv blev alltmer betydelsefull. Tabellverkets tillkomst 1749 anses ha varit den första nationella befolkningsstatistiken i världen men flera stora europeiska länder kom snart att följa det svenska exemplet och införde kontinuerliga nationella folkräkningar under 1800-talet. I Sverige kom man att från första början att nyttja prästerskapet i det praktiska arbetet med att samla in uppgifterna om befolkningen. Prästerna förde helt enkelt över informationen från kyrkoböckerna till tabellverkets stora folio. I och med att kyrkoböckernas struktur var uppbyggd efter vilket boställe människor var bokförda på, bör tabellverket betraktas som en *de jure*-folkräkning. I andra länder använde man sig av folkräknare som gick från dörr till dörr och samlade in uppgifter och nedtecknade de personer man mötte med namn. Var man på resa i det område där folkräkning pågick, blev man således registrerad på ort och ställe. Där utfördes följaktligen en *de facto*-census. Vidare var tabellverket en icke nominativ räkning, men som ett led i en internationell anpassning övergick Sverige, vid tiden då SCB inrättades, till nominella folkräkningar. Likväl fortsatte man, precis som i arbetssättet med tabellverket, att göra *de jure*-folkräkningar baserade på kyrkoböckerna och sedermera församlingsböckerna ända fram till 1950. Då befriades kyrkan från uppdraget att låta församlingsböckerna utgöra grundmaterialet till folkräkningen; detta hämtades i stället från mantalslängder. Ungefär vid samma tid (1947) övergick man till att föra personnummer som stansades på plåtar och Sverige erhöll ett mer registerbaserat system som i stora drag liknar det vi har i dag. Kyrkan fortsatte ändå att vara behjälplig i folkbokföringsfrågor och med att föra församlingsbok. År 1991 flyttades folkbokföringens ansvar från pastorsexpeditionerna till lokala skattekontor. Mot denna bakgrund är det därför möjligt att argumentera för att Svenska kyrkan och dess bokföring av folket har spelat en betydelsefull roll i det praktiska arbetet med befolkningsstatistiken från 1700-talet fram genom större delen av 1900-talet.⁹

⁹ Denna bakgrund bygger på Per Axelsson, "Abandoning the Other: Statistical enu-

Makten att kategorisera människor och ting har diskuterats utförligt i vetenskaplig litteratur. Det är således viktigt att betona att denna artikel hämtar sin inspiration från den forskningsfåra som anser att statistik, i synnerhet nationell statistik, är ett statens maktmedel som avser forma de som bor inom landets gränser. Som särskilt viktiga för området brukar namn som Benedict Anderson, Theodore Porter, Jacqueline Urla och James C Scott lyftas fram.¹⁰ Deras forskning anför att nationell statistik inte är objektiv såsom den påstås vara, utan påverkar och styr vad nationsstaten vill se, kartlägga och blottlägga på samma gång som den har kraften att dölja det den inte vill se. Detta har blivit särskilt tydligt i studier av så kallad identitetsstatistik och där också urfolksforskning utgjort viktiga exempel. Efter att ha undersökt hur nio olika stater över tid har hanterat urfolk i statistiskt material kunde Axelsson m.fl. konstatera att även om klara skillnader fanns så förekom också tydliga likheter i staternas agerande i dessa frågor. En av dessa likheter var att staterna själva skapat de kategorier som kom till användning. Vi vet alltså inte huruvida urfolken själva, om de tillfrågats, hade velat ha andra indelningar eller nöjt sig med det som förelåg. Även visade sig det praktiska arbetet med att räkna och registrera överlag vara problemfyllt på de undersökta platserna och folkräknarnas oftast stereotypa bakgrundskunskap om de folk de skulle registrera spelade här i högsta grad in.¹¹

Hur avgörande kan folkbokföring vara för etniska gruppers identitetsskapande? Svaret är givetvis kontextbundet men i en studie av Thomas S. Mullaney påvisas hur folkrepubliken Kina år 1954 företog ett etniskt klassifikationsprojekt där slutligen femtiosex olika etnis-

meration of Swedish Sami, 1700–1945 and beyond”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 33:3 (2010) s. 263–279; *Den Svenska Folkbokföringens historia under tre sekler: En artikelserie av Arvid Wanerdt tidigare publicerad i RSV Info åren 1979–82* (Stockholm 1982); Sköld (2001); och Lext (1984).

10 Verken som åsyftas är Benedict Anderson, *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*, rev. ed. (London 2006); Porter (1995); Jacqueline Urla, *Being Basque, speaking Basque: The politics of language and identity in the Basque country* (Ann Arbor 1992); och James C. Scott, *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed* (New haven 1998).

11 Per Axelsson, Peter Sköld, John Ziker & David G. Anderson, “Epilogue: From indigenous demographics to an indigenous demography” i Per Axelsson & Peter Sköld, *Indigenous peoples and demography: The complex relation between identity and statistics* (Oxford & New York 2011) s. 299–302.

ka grupper (minzu) togs fram för att användas i folkbokföringssyfte. Dessa femtiosex grupper fångade svårligen de egentliga etniska indelningarna i det väldiga landet vid den tiden, då det fanns betydligt fler grupper. Undan för undan har det likväl blivit alltmer korrekt och den kinesiska befolkningen av i dag tycks enligt Mullaney, på det stora hela, formera sig efter dessa femtiosex etniska grupper. Folkräkningen och dess klassificering från 1950-talet blev alltså en profetia om framtiden.¹² Mullaney's resonemang rymmer väl med James C. Scotts argument om att

modern statecraft is largely a project of internal colonization, often glossed, as it is in imperial rhetoric, as a 'civilizing mission'. The builders of the modern nation-state do not merely describe, observe and map; they strive to shape a people and landscape that will fit their technique of observation.¹³

Hur framförallt SCB arbetade med att klassificera samer och hur statens lapp-ska-vara-lapp-politik kombinerades med rasideologiska idéer för att utröna vilka som var eller icke var samer har närmare belysts av bland andra Lennart Lundmark i ett antal kortare artiklar och framför allt som en del av en bok om svenska statens samepolitik. I Lundmarks arbeten lyser vetenskapens, och då framförallt Statens rasbiologiska instituts, engagemang i frågan om folkbokföringen igenom. Under 1930 års folkräkning var pådraget om samernas rastillhörighet som störst.¹⁴ "Halvlappar" och "hellappar" skulle utredas utifrån traditionellt kyrkobokföringsställe. Och med hjälp av Rasbiologiska institutet kom SCB fram till att 1 062 personer som tidigare klassificerats som "lappar" hade avförts. Renbeteslagen från 1928 där "lapp" var lika med renskötare, uppvisade inte samma storlek på kohorten "lappar" som folkräkningen 1930, och man blev lämnad med två definitioner som man från statens sida inte var tillfreds med. När SCB sedan företog det

¹² Thomas S. Mullaney, *Coming to terms with the nation: Ethnic classification in modern China* (Berkeley 2011).

¹³ Scott (1998) s. 82.

¹⁴ För mer information om 1930 års svenska folkräkning, se Per Axelsson & Maria Wisselgren. "Sweden in 1930 and the 1930 census", *The history of the family* (2015) s. 1–26, DOI: 10.1080/1081602X.2015.1040048.

som skulle bli den så kallade ”Lappräkningen 1945” menade Lundmark att ”intresset för att urskilja folkstammar helt naturligt fått sig en knäck av världshändelserna” och att man då arbetade fram nya bedömningsgrunder ”där allt tal om raser och folkstammar var försvunnet”.¹⁵ Då 1945 års folkräkning är den senaste fullskaliga samiska folkräkningen för offentlig befolkningsstatistik och dess siffror reproducerades i *Statistisk årsbok* ända fram till 1957, kommer denna artikel att se närmare på underlaget till detta arbete.¹⁶

För att kontextualisera kyrkobokföringens samhällseliga betydelse kommer därför det källmaterial som används att bestå av utvalda kyrko-, församlings- och folkbokföringsregister, framförallt från mitten av 1900-talet då diskussionerna kring kategoriseringar av den samiska befolkningen i folkbokföringshänseende accentuerades. Även olika statliga utredningar och undersökningar som använt materialet kommer att fogas in i studien. Sammantaget ger föreliggande källmaterial en möjlighet att ge en bild av hur prästerskapet och staten arbetade med att kategorisera befolkningen i Sápmi.

Tiden före 1894

År 1746 etablerades Föllinge Lappförsamling, den första i sitt slag. Denna skulle ha hand om kristendomsundervisning och kyrkobokföring för de ständigt flyttande samer som hörde till Hammerdal, Lit och Offerdals pastorat. Som Lars Rumar påpekat så hade lappförsamlingen ansvar för större områden än var samerna var skrivna och Jämtland och Härjedalen innefattades således i ansvarsområdet för pastor lapponum, som blev den titel församlingens präst erhöi. Områdets omfång ledde till att denna lappförsamling sedermera kom att falla sönder i flera så kallade icke territoriella lappförsamlingar som fanns kvar i den kyrkliga administrationen ända till 1942. I Västerbotten och Norrbotten gjordes inga särskilda församlingar utan där ingick de man ansåg vara samer i de vanliga församlingarna.¹⁷ Men vilka var dessa samer och hur skulle

¹⁵ Lennart Lundmark, ”Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm”: Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv (Bjurholm 2002) s. 150.

¹⁶ Axelsson (2010) s. 274.

¹⁷ Lars Rumar. Sakkunnigutlåtande, <<http://www.lennartlundmark.se/file/sakkun->

de identifieras och avgränsas? Vid denna tid fanns inga direktiv om hur samer eller andra grupper skulle urskiljas för att nedtecknas i kyrkoböckerna. Likväl kunde 1700-talsprästen nedteckna sin församling i husförslängden uppdelad på kategorier som prästfolk, nybyggare och lappfolk.¹⁸ Även ”lapp” återfinns i födelse-, vigsel- och dödböcker, men det tycks ha varit upp till den enskilde prästen att besluta hur eventuell kollektiv identitet skulle nedtecknas.

Att intresset för att skilja befolkningarna åt i den nationella statistiken inte var överväldigande stort bekräftas också när tabellverket kommer till stånd, då ingen särskild statistik för den samiska befolkningen står att finna i registreringen. Det var annan typ av information som eftersöktes och önskades såsom uppgifter om födda, döda, ålder, äktenskap etc. Dock återfinns förfrågningar nedtecknade i synodalakterna för Piteå år 1755 från pastorn och riksdagsmannen Carl Solander om det inte vore på plats att inhämta information till tabellverket om ”lapparnas tillväxt”. Detta gjordes på försök i primärtabellerna där en kategori för ”Lappar, fångar och fattiga” insamlades, men det blev inte en del av det slutgiltiga arbetet.¹⁹

Från 1805 års tabellverk i folkmängdsformulären för landsbygden erhöll samerna en egen kolumn (§ o, senare § m). I den kolumnen fördes uppgifter om manligt och kvinnligt kön uppdelat på rubrikerna ”Lappar som hafva ren”, ”lappar utan ren” och ”kringstrykande och vallhjon”.²⁰ Information hämtades som redan påpekats från kyrkoböckerna som får en tydligare struktur under 1800-talet, där det uttryckligen är specificerat att stånd och namn skall inskrivas. Kolumnen fanns kvar ända fram till Sveriges övergång till folkräkningar år 1860. Införandet av denna kolumn har setts som ett verktyg för kontroll av den samiska befolkningen men bör också förstås som en del av uppdateringen av yrkesstatistiken för dessa formulär. Staten önskade bättre och mer finfördelad kunskap om hur människor brukade jorden. Dessa

nigutlatande_lars_rumar.pdf/sakkunnigutlatande_lars_rumar.pdf>, 9/10 2013.

18 Se exempelvis, Husförhörlängder, SE/HLA/1010091/A I/2 (1782–1828), Jokkmokks kyrkoarkiv Landsarkivet i Härnösand.

19 Axelsson (2010) s. 268.

20 Går att se på Demografiska databasens hemsida, <http://www.ddb.umu.se/digitalAssets/60/60539_folk310.pdf>, 13/10 2013.

förändringar tycktes dock ha ägt rum utan att prästerskapet kunnat påverka, och Peter Sköld visar att prästerna inte var särskilt förtjusta i de förändringar som blev i och med 1805 års tabellverk. Tabellkommissionen, som ledde arbetet med tabellverket, var dock tydliga med att prästerskapet skulle fullgöra uppgiften för allas väl.²¹

När så SCB inrättades år 1858 och en ny sorts folkräkningar påbörjades, förändrades även upplägget i kyrkoböckerna. Exempelvis står nu uttryckligen i förklaringen till den första kolumnen i husförhörslängden att ”namn, stånd, embete” skall rapporteras tillsammans med bland annat ”nationalitet (om främmande)”.²² Hur den främmande nationaliteten skulle definieras var dock inte förtydligt.

Strävandet efter en homogen nation

Under 1800-talet börjar statens intresse för befolkningens kvantitet övergå till att främst diskutera och betona dess ”kvalitet”. Idéhistorikern Henrik Höjer menar att brottet mellan dessa två synsätt kan spåras till omkring 1830 och att man därefter börjar tydligare statistiskt definiera främlingar och utlänningar. Därefter arbetades det alltmer med att skilja ut den svenska folkstammen från främmande nationaliteter, där ”zigenare”, ”finnar” och ”lappar” kom att utgöra grundvariablerna.²³ Även om uppgifter om personers icke-svenska härstamning återfinns i kyrkobokföringen och folkräkningarna från 1860-talet, fanns fram till 1894 ingen sammanhållen instruktion till prästerskapet om exakt hur detta skulle nedtecknas. I och med 1894 års publicerande av en ny förordning om förändring av kyrkoböcker beskrevs hur prästerna skulle arbeta med församlingsboken och hur de skulle tänka kring nedtecknandet av ”främmande stam” som återigen exemplifieras med ”finne, lapp, zigenare”. Det konstaterades här att vid osäkerhet skulle

21 Sköld (2001) s. 207–209.

22 Se exempelvis, Husförhörslängder, SE/HLA/1010055/A 1/7 (1869–1890), Gällivare kyrkoarkiv, Landsarkivet Härnösand. Dock ser man här att exempelvis ”fjellappar” skrevs ut ovanför längden och sedan följde långa listor på medlemmar av hushåll som bedömdes vara fjellappar.

23 Henrik Höjer, *Svenska siffror: Nationell integration och identifikation genom statistik 1800–1870* (Hedemora 2001) s. 170–181.

stammens namn angifvas med ledning af det inom hushållet vanligen använda talspråket [...]. *Talspråket* måste anses såsom en i allmänhet säker grund för bedömande af personers stam, ehuru väl det kan inträffa att t.ex. åtskilliga lappska familjer använda finska såsom talspråk.²⁴

Anteckningar om främmande stam skulle göras i yrkeskolumnen, kolumn 2, men kunde vid ”befarad trängsel” flyttas till kolumn 14.²⁵

Från denna tid och fram till 1930 års folkräkning växer sig särskiljandet av grupper allt starkare in i kyrko- och folkbokföringen. Exempelvis inleddes varje tryckt folkräkning och dess avsnitt om främmande stam med konstaterandet att Sverige åtnjöt ”förmånen av att inom sina gränser hysa en med avseende på nationalitet (stam) mycket homogen befolkning.”²⁶ Detta bör inte tolkas som en isolerad svensk utvecklingsriktning, utan en reaktion på en internationell, framför allt preussisk trend, inom befolkningsstatistiken där ras länkades till språk.²⁷ Rasfrågan drevs dock på från olika håll. Lennart Lundmark har beskrivit hur den dåvarande byråchefen för befolkningsstatistiken vid Statistiska centralbyrån, Edvard Arosenius, i en artikel 1913 förfärades över att det var så svårt att särskilja samerna från svenskarna med hjälp av språket. Allt fler samer hade ju övergått till att tala svenska, menade Arosenius, och därför behövdes denna information kompletteras med uppgifter om härkomst.²⁸ Intressant för denna artikel är dock att belysa hur Arosenius som statlig tjänsteman i befolkningsstatistikens namn värderade kyrkobokföringen:

Där församlingsboksutdragens anteckningar om främmande stam tydligt varit ofullständiga, har man i Statistiska centralbyrån nödgats, så godt sig göra låtit, komplettera dem med ledning dels af tidigare kyrkoboksutdrag, dels af uppgifterna om personernas tillnamn och födelseort.²⁹

24 Wilhelm Beskow, *Kyrkobokföringen och dermed sammanhängande stadganden* (Stockholm 1894) s. 31.

25 Beskow (1894) s. 31.

26 *Folkräkningen den 31 december 1920 2: Befolkningsagglomerationer, trosbekännelse, stamskillnad, utrikes födelseort, främmande statsborgarskap, lyten m. m.* (Stockholm 1925) s. 23.

27 Axelsson (2010) s. 271f.

28 Lennart Lundmark, ”Den undflyende etniciteten: Om det fåfånga försöket att sortera människor i norr”, *Thule: Kungl. Skytteanska samfundets årsbok* 7 (Umeå 1994) s. 42.

29 Edvard Arosenius, ”Lappar och finnar i Sveriges tre nordligaste län 1910”, *Statistisk tidskrift* (1913) s. 265.

Det fanns således en viss dissonans mellan hur församlingsböckerna fördes och hur Arosenius och SCB önskade att de skulle föras. En pastorsexpedition i Norrbotten som enligt SCB låg i en mestadels finskspråkig församling menade att folk däruppe var tvåspråkiga, dels för att de enbart lärt sig svenska i skolan, dels på grund av att ”blandade äktenskap förekomme i myckenhet o. s. v., hvadan oöfverstiglig svårighet mötte att angifva till hvilken stam den ene och den andre med bestämdhet borde räknas.”³⁰

Att rasbegreppet allt tydligare blivit en del av samhällsdiskussionen syntes särskilt i folkräkningarna för åren 1920 och 1930, där det uttryckligen står att rastillhörighet skall antecknas i församlingsböckerna som därmed tilldelades en allt viktigare roll. Bland annat går det att läsa att man i folkräkningen 1930 avser att dela upp befolkningen i ”hel- och halvlappar” baserat på följande utredning:

- A. Kyrkobokförda under lappby.
- B. Ej kyrkobokförda under lappby.
 - 1. Födda i lappby.
 - 2. Ej födda i lappby.
 - a. Fader och moder födda i lappby.
 - b. Fader men ej moder född i lappby.
 - c. Moder men ej fader född i lappby.³¹

Såsom ”hellappar” bedömdes de i A, B1 och B2a, medan övriga ansågs vara ”halvlappar”.³² Då folkbokföringen grundade sig på boställe blev lappby enkelt och begripligt att hantera såsom konstruktion och jämfäställdes med boställen såsom byar, orter och städer. Identifikationen av vilka som tillhörde den ena eller andra gruppen var avgöranden som företrädare för SCB fällde inne på sina kontor, med Svenska kyrkans församlingsböcker som primärkälla. Lappbyn ansågs visserligen utgöra ett geografiskt avgränsat område, men framförallt var den en struktur som skapades för renskötseln och fick allt tydligare preciseringar i och med

³⁰ Arosenius (1913) s. 265.

³¹ *Folkräkningen den 31 december 1930 5: Yrkesräkningen 2: Yrke, inkomst och förmögenhet kombinerade inbördes samt med kön, civilstånd och ålder* (Stockholm 1927) s. 27.

³² *Folkräkningen den 31 december 1930 5 ...* (1927) s 27.

renbeteslagarna 1886, 1898 och 1928.³³ Då detta styr identifikationen innebär det också att man även här betraktar renskötare som samer.

Det är svårt att komma ifrån att kyrkobokföringen var synnerligen central i de demografiska undersökningar som utfördes av Statens rasbiologiska institut under 1920- och 1930-talet. I detta material, som i grund och botten utgick från grundtanken att "primitiva" samhällen måste ge vika för "civiliserade", undersöktes frågan om "lapparna var en döende ras". Studierna utgavs i två volymer åren 1932 och 1941.³⁴ Det var i synnerhet i utgåvan från 1932, som också var grundmaterialet i en doktorsavhandling från samma år, som kyrkoboksmaterialet brukades för att göra analyser och uppdelningar utifrån de krav rasbiologerna själv ställt på vilka som ingick i den grupp som man kallade "lappar". I dessa skrifter framkommer att prästerskapet inte alltid förde kyrkoböckerna som rasbiologerna förväntat. Att skilja mellan nomader och bofasta "lappar" var en av grundpelarna i undersökningen, och här konstateras följande:

Naturally it is very often a question of taste whether Lapps which have long been settled, are registered by the clergy as Lapps. It does not seldom happen that descendants of such Lapps make known their desire not to be regarded as Lapps, which desire is not infrequently compiled by the clergyman, who does not enter them as Lapps in the parish registers. Sometimes the clergymen themselves wish to strike out the designation Lapp in the registers. In other places where the descendants have preserved a stronger national feeling, they are still indicated as Lapps.³⁵

I rasbiologernas ögon var alltså prästen någon som enskilda individer kunde förhandla sin tillskrivna kategorisering med. Huruvida detta var vanligt återkommande är svårt att veta. I slutändan var det ändå prästen som förde pennan och därmed ägde makten att bestämma var i kyrkobokföringen individerna nedtecknas.

Kan prästerskapet sägas vara fråntaget ansvar för denna verksamhet, som är en av de mest ingrodda skamfläckarna i svensk modern historia,

33 Patrik Lantto, *Lappväsendet: Tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971* (Umeå 2012) s. 43, 93, 217f.; Filip Hultblad, *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* (Stockholm 1968) s. 69ff.

34 *The race biology of the Swedish Lapps* 1–2 (Uppsala 1932–1941).

35 *The race biology of the Swedish Lapps* 1: *General survey: Prehistory: Demography* (Uppsala 1932) s. 122.

då man inte själv initierat dessa undersökningar? Det finns få tecken på att man ifrågasatt eller försökt hindra arbetet, utan prästerskapet tackades av författaren till doktorsavhandlingen, Sten Wahlund, för att prästerna på bästa tänkbara sätt underlättat och kompletterat den undersökning som förestods av Statens rasbiologiska institut. Det finns därför mycket lite som tyder på att man hade en annan uppfattning om ras och kopplingen till det ”primitiva”, än den som förespråkades av rasbiologiska institutet. I sin artikelserie rörande Jämtlandssamernas historia beskriver Lars Thomasson väl de problem som företrädare ur prästerskapet såg när 1919 års lappkommitté föreslagit att samerna borde kyrkskrivas i de territoriella församlingarna. Ett av de orosmoln som dök upp var att det fanns samer som velat stryka beteckningen ”lapp” i prästbeviset. Detta kunde inte gå för sig utan ”lapp skall vara lapp” förespråkades av de pastorer lapponum som tog till orda i debatten.³⁶ Dock krävs mer djupgående studier (exempelvis av korrespondens mellan präster och rasbiologer; angående detta, se Erik-Oscar Oscarssons resp. Maja Hagermans artiklar i denna antologi) för att kunna dra säkerställda slutsatser rörande kyrkans ansvar och inblandning.

”Motsatsen svensk ras – lappbefolkning är en fiktion”: 1945 års folkräkning

Den senaste demografiska undersökningen som var en del av den offentliga statistiken ägde rum mot slutet av 1940-talet. Statistiska centralbyrån var samordnande enhet för detta och man hade åtskilliga sammanträden där företrädare för samerna, statistiker och även några av kyrkans män återfanns. I en promemoria författad av Statistiska centralbyråns generaldirektör Carl-Erik Quensel, ”Promemoria om en folkräkning 31/12 1945”, framfördes en allmän motivering för en folkräkning. I denna promemoria genomlystes också olika kategorier av befolkningsstatistiska underlag och vilka styrkor och brister de besatt. Under rubriken ”Data om smärre avgränsade undergrupper” diskuterade Quensel huruvida en räkning av antalet personer med utländsk nationalitet samt personer

³⁶ Lars Thomasson, ”Pastor Lapponum Gunnar Arbman: Man måste vårda lapparna som man vårdar en döende (ur jämtlandssamernas historia 43)”, *Samefolket* 12 (1988) s. 16–18.

av främmande stam var möjlig. Han menade att ”tattare och zigenare” icke längre borde ”behandlas särskilt vid folkräkningen, då härigenom erhållna uppgifter beträffande fullständighet och tillförlitlighet kan omtvistas”.³⁷ Det hade också genomförts andra särskilda inventeringar som tycktes bättre än folkräkningsmaterialet, menade Quensel.

Om antalet lappar och finnar saknas uppgifter sedan år 1930, då i samband med folkräkningen den utan tvivel tillförlitligaste undersökningen företogs. Här torde man vara i behov av nya uppgifter och det torde vara lämpligt att erhålla dessa i samband med folkräkningen. [...] Då undersökningen kan begränsas till mindre områden av Sverige torde en sammankoppling med folkräkningen icke erbjuda några större svårigheter.³⁸

Förslaget om att 1945 års folkräkning också skulle innefatta en undersökning av ”lappbefolkningen” framlades till konungen den 14 april 1945 efter samråd med före detta generaldirektör Lennart Berglöf, professor Björn Collinder, lappfogde Erik Hedbäck, kyrkoherde Gustav Park, nornadskolinspektör Israel Rounq samt Sten Wahlund (som nu var professor i statistik). Den 29 juni samma år togs det slutgiltiga beslutet att 1945 års folkräkning skulle genomföras och innehålla en speciell undersökning rörande den samiska befolkningen. Det konstaterades att

en räkning av lappbefolkningen borde ske efter två skilda grunder, den ena med hänsyn tagen till rätten att idka renskötsel och den andra med språket som utslagsgivande faktor. Insamlingen av uppgiftsmaterialet skulle på grundval av kyrkoböckernas uppgifter om tillhörighet till lappstam i viss utsträckning äga rum genom särskilda lokalombud, varjämte medverkan vid insamlingsarbetet skulle lämnas av lappfogdar och prästerskapet i de av undersökningen berörda områdena.³⁹

37 När det rör gruppen ”judar” blir Quensel dock mer försiktig och menar att det är ett trossamfund och inte en rasgrupp. ”Ehuru Sverige icke har något nämnvärt judeproblem skulle en undersökning icke sakna sitt värde för att omkullkasta vanföreställningar och ryktesspridande, men då det torde vara omöjligt att erhålla uppgifter över alla dem, som eventuellt skulle inkluderas under benämningen jude måste de för närvarande lämnas ur räkningen.” Vidare ansåg Quensel att det behövdes en ordentlig utredning över begreppet ”jude” (heljude, halvjud, kvartsjud) innan man kunde tänka sig en räkning av dessa. Handlingar angående lappundersökningen, FIII vol. 1. Folkräkningen 1945, Statistiska Centralbyrån, Riksarkivet (RA).

38 Handlingar angående lappundersökningen, FIII vol. 1. Folkräkningen 1945, Statistiska Centralbyrån, Riksarkivet (RA).

39 Handlingar angående lappundersökningen, FIII vol. 1. Folkräkningen 1945, Statis-

Här kan vi alltså konstatera att man bedömde prästerna vara nog så tillgängliga och lämpliga för statlig tjänst som lappfogdarna och att stambegreppet ännu var i bruk. Man beslöt att utföra en provundersökning för att kunna avgöra kostnader och praktiskt genomförande innan man fortskred med en fullskalig räkning. Arvidsjaurs kommun kom att utgöra undersökningsområde, och ett formulär upprättades med tillhörande instruktion som i detalj beskrev den metod som var avsedd att användas i skarpt läge.

Enligt den fastställda planen skall räkningen omfatta alla personer, vilka uppfylla ettdera eller bådadera av följande villkor:

- 1) Äro renskötselberättigade enligt 1§ i 1928 års renbeteslag.
- 2) använda lapska språket som hemspråk i familjen eller i föräldrahemmet eller uppfylla båda dessa villkor (för ensamstående person blir talspråket avgörande).

I redovisningsmaterialet kommer därjämte, såsom framgår av det följande; att ingå ett fåtal personer, vilka icke tillhöra de båda här ovan angivna kategorierna.⁴⁰

I en promemoria från SBC författad under november 1945 med titeln ”P.M. rörande lappundersökningen” författat av en T. Widstam läggs ett förslag där 1930 års folkräkning och de registerkort som rasbiologiska institutet upprättat över den ”lapska befolkningen” borde revideras och användas vid 1945 års folkräkning. Rasbiologiska institutet hade låtit meddela att man inte kunde vara behjälplig med annat än att sända över de register man upprättat. Författaren föreslog därefter arbetsgången att ”översända registerkort till pastorsämbetena i resp. församlingar för inhämtande av uppgifter om inträffade förändringar i de registrerade lappfamiljerna”. Vidare fortsatte Widstam med att konstatera att ”den ökning av stammen som kan ha uppkommit genom invandring av lappar från Norge och Finland” nog var svår att utreda vidare då pastorsämbetena inte skulle kunna utröna vilka som ”äro hel- eller halvappar.” Jämtland tycktes vara särskilt besvärligt då man ej längre hade lappförsamlingarna att tillgå och tvingades göra

tiska Centralbyrån, Riksarkivet (RA).

40 Handlingar angående lappundersökningen, FIII vol. 1. Folkräkningen 1945, Statistiska Centralbyrån, Riksarkivet (RA).

arkivforskning för att ”få till stånd en klassificering av befolkningen i hel- och halvlappar.” PM:et avslutas med att konstatera att lappfogdarna nog skulle vara behjälpliga men att 1930 års stambegrepp ”ej överensstämmer med de i 1928 års renbeteslag utstakade reglerna för bedömande av om en person skall räknas såsom lapp eller ej”. Detta ledde till följande konklusion: ”Med den i lagen angivna definitionen komma sålunda personer med endast obetydlig mängd lappblod att räknas till lapparna.”

Denna text visar som synes stora likheter med 1930 års folkräkning och rasbiologiska institutets arbeten. Dock tycks dokumentet inte ha legat framme på bordet i december 1945 då ett nytt möte hölls på SCBs kontor mellan ledningen för SCB och Ruong, Park och Collinder. Under detta möte beslutades att göra en folkräkning som bland annat innehöll en språkundersökning. Den skulle genomföras på plats och ställe av utsedda människor som borde ”behärska det lappska språket”. I referatet från mötet återges ej Widstams skrivningar rörande stam och blod utan man skriver ut ”samer” i texten.

Ett tag senare tycks det dock som om SCB ändrat förhållningssätt till både det ena och det andra. Professor Björn Collinder hade kallats till ett möte på centralbyrån där det framförts att den språkstatistiska undersökningen nu skulle utebli, oaktat vad Park, Roung och Collinder ansåg. Detta att folkräkningen 1945 nu skulle ”verkställas vid skrivbordet av personer som icke äro mäktiga det lapska språket” fick språkprofessor Collinder att i en skrivelse daterad 15 maj 1946, konstatera att ”under sådana förhållanden anser jag mig helt skild från målet”. Skrivelsen till SCB innehöll även en utredning om vad han ansåg vara problemen med nyttjandet av orden stam, ras eller befolkning som han påträffat i diskussionerna inför folkräkningen.

Vid folkräkningarna har man i stället för att räkna den lapsktalande befolkningen räknat dem som ha ansetts höra till den lapska ”stammen”, utan att någon har kunnat bilda sig en klar föreställning om vad ordet ”stam” innebär. Om en alltjämt kvardröjande kategoriförväxling vittnar det ställe i Centralbyråns ”P.M. ang. en undersökning om lappbefolkningen”, där det heter: ”[---] då huvudmannen ej tillhör lappstam – exempelvis en kvinna tillhörande lappbefolkningen gift med en person tillhörande svensk ras – med hänsyn till rasblandningen vara lämpligt, att oavsett

stamtillhörigheten hemmavarande barn och föräldrar till husföreståndaren och hans hustru upptagas å blanketten med däremot ej andra hushållsmedlemmar”. I den anförda meningen nyttjas orden stam, befolkning och ras som om de vore tre olika namn på en och samma sak, och i själva verket åsyftas en fjärde, nämligen språkgemenskapen.⁴¹

Det går att konstatera att det är en övergångstid där olika tankestilar eller diskurser lever sida vid sida. Collinder skrivare vidare:

Det finns utan tvivel svensktalande, icke renskötselberättigade jordbrukare och hantverkare, som äro av lapsk ras (förutsatt att det finns en lapsk ras), och andra sidan finns det lapsktalande, i det svenska språket obehövande renägare, som icke äro av lapsk ras. 'Svensk ras' torde icke täcka något för antropologerna aktuellt begrepp. [...] Motsatsen svensk ras – lappbefolkning är en fiktion, och om man på en sådan fiktion grundar en 'analys av rasblandningen', bedrar man sig själv.⁴²

Provundersökningen, där en språkundersökning inkluderades, genomfördes under hösten 1946 och en preliminär bearbetning visade att endast några smärre förändringar behövde göras för att undersökningen skulle fungera tillfredställande. Kostnaderna tycktes inte heller ha blivit alarmerande höga utan föll innanför den ram som ämbetsverket slagit fast beträffande denna "folkräkningsgren". Därmed godkändes förslaget och det ålades länsstyrelserna i Jämtland, Västerbotten och Norrbottens län att genom lappfogdar och pastorsämbeten där lappbefolkning fanns bokförd medverka till insamlingen.

Tre formulär, A, B och C, skulle ifyllas. A-formuläret var redan förberett av SCB då man fyllt i namn på dem som upptogs som "lappar" i församlingsboken den 31 december 1945 eller hade tillhört hushåll där föreståndaren eller hans hustru uppgivits vara "lappar". Då A-formuläret skulle betraktas som "vägledning för en inventering av lappbefolkningen", spelade alltså fortfarande församlingsboken en avgörande roll för identifiering av en kollektiv samisk identitet. Lappfogden skulle sedan som första arbetsuppgift utröna om personen var att beteckna

41 Handlingar angående lappundersökningen, FIII vol. 1. Folkräkningen 1945, Statistiska Centralbyrån, Riksarkivet (RA).

42 Handlingar angående lappundersökningen, FIII vol. 1. Folkräkningen 1945, Statistiska Centralbyrån, Riksarkivet (RA).

som same eller ej. Sedan fanns ett lokalt ombud som skulle undersöka språktillhörigheten för dessa personer, barn under 15 år undantagna. Därefter skulle lokalombud och lappfogde fylla i övriga uppgifter tillsammans. B-formuläret skulle användas om man upptäckte personer som var renskötselberättigade men inte var med i A-formuläret. C-formuläret gällde dem som talade lapska språket men inte fanns med i A-formuläret. Uppgifterna skulle redovisas hushållsvis, och till ett hushåll räknades hushållsföreståndaren och hans familjemedlemmar, anställda tjänare och annan inneboende som åtnjöt kost hos honom eller eljest ingick i hushållsgemenskapen. Om en familj bodde tillsammans med annan familj redovisades de som fristående, men det kunde inflikas en anteckning att de bildade hushållsgemenskap. SCB ansåg att det skulle ta cirka fyra månader att göra denna undersökning. Pastorsämbetet skulle anlitas för en hel del information som exempelvis flyttningar. Vidare skulle arbetet helst göras i samband med andra arbetsuppgifter så att särskilda resor för att inhämta information inte behövde göras i så stor utsträckning. På frågan om hur renbeteslagens 1§ skulle tolkas, det vill säga vilka som var att räkna som renskötande, kom svar av sakkunnig generaldirektör Lennart Berglöf.

- 1) hushållsföreståndare, som själv eller genom medlemmar av sitt hushåll driver renskötsel.
- 2) dennes familjemedlemmar i den mån de icke kunna hänföras till helt annan näringsgren, t.ex. vuxen son, som ägnat sig åt annat yrke,
- 3) enstaka personer, t.ex. en såsom renvaktare anställd person, som på mera stadigvarande sätt deltagar i renskötelsen utan att ingå i grupp 1) eller 2).⁴³

Vidare tyckte man det vore önskvärt om man kunde avskilja vilka som aktivt deltog i renskötelsen och inte bara vilka som i lagens mening var "renskötande". Detta skulle utföras med att ge de förra en stjärna och skriva att "deltager aktivt i renskötsel" längst ner på sidan. I formulärskrivelsen diskuteras också hur man bestämmer vem som är same eller ej.

⁴³ I en tidigare version som också återfinns i arkivet förekommer följande lydelse: "enstaka personer, t.ex. en rendräng, som deltar aktivt i skötelsen av renar, tillhöriga annan person än hushållsföreståndaren."

Det bör särskilt beaktas att vid denna inventering inget som helst avseende fästes vid sådana begrepp som ras och stamtillhörighet. Såsom ”lappar”, alltså grupp L, räknas i stället enligt ovanstående alla personer, vilka äro renskötselberättigade eller hava lapska som talspråk i familj eller föräldrahem. Personer, vilka eventuellt själva räkna sig såsom lappar men icke uppfylla dessa villkor, föras alltså icke till grupp L, medan t.ex. svenska kvinnor, vilka genom giftermål blivit renskötselberättigade tillhöra denna grupp och därför skall tilldelas lappbeteckning 1 eller 2.⁴⁴

Den senaste officiella folkräkningen av den samiska befolkningen som var en del av svensk officiell statistik genomfördes praktiskt under 1947 och fick undertiteln ”IV. Totala räkningen. Behandlar statistiken över lappbefolkningen”. Den överlämnades till konungen den 13 augusti 1949.⁴⁵ Det kom att bli den sista som utgick från församlingsböckernas registrering av främmande stam. Även om den skiljer sig i utformning från den som utfördes i samarbete med rasbiologiska institutet femton år tidigare har vi dels kunnat se att församlingsböckerna och således prästerskapet fortfarande var viktiga för att den skulle komma till stånd, samt kunnat konstatera att diskussioner om ras och stambegrepp på inget vis var frånvarande när den skulle verkställas. Ras och stam återfinns även i den tryckta utgåvan där man konstaterade att lappundersökningen hade utarbetats oberoende av ”raskarakteren”, då ”rasblandningen” hade gjort ”stambegreppet” så svårtolkat att det inte längre kunde brukas som avgränsning i folkräkningssyfte.⁴⁶

Från främmande stam till svensk homogen befolkning: Avslutande kommentarer

Som många före mig konstaterat var Svenska kyrkans män till stor del statens långa arm i Norrland. Likväl var frågan hur befolkningen bäst kunde delas upp i olika statistiska kategorier, inte en fråga som huvudsakligen drevs av Svenska kyrkan. Frågor om att bestämma och av-

44 Handlingar angående lappundersökningen, FIII vol 1. Folkräkningen 1945 Statistiska Centralbyrån, Riksarkivet (RA). Beteckningen 1 eller 2 i kolumn 9 syftade på en uppdelning i ”fjällapp” eller ”skogslapp”.

45 *Folkräkningen den 31 december 1945 5: Totala räkningen: Folkmängden kommunvis efter ålder och kön samt efter yrke m. m.* (Stockholm 1949).

46 *Folkräkningen den 31 december 1945 5 ... (1949) s. 2.*

gränsa en kollektiv samisk identitet var framförallt länkade till staten, vetenskapsmän och det som i dag är SCB. Även om vissa företrädare kunde vara både präster och vetenskapsmän eller statliga ämbetsmän, var framför allt prästerskapet ännu i mitten av 1900-talet det folk som möjliggjorde insamlandet av befolkningsstatistiken. Under andra hälften av 1900-talet var församlingsboken ännu grunden för folkbokföringen trots att detta var uppe till debatt fram till dess att ansvaret helt lades på lokala skattekontor 1991. Prästerskapet fortsatte alltså att nedteckna landets invånare efter församlingsbokens förtryckta kategorier. Där återfanns ända till 1968 kolumnen "Stam (främmande)". Enligt Svenska kyrkans egna utredare togs detta bort först i samband med den nya folkbokföringsordningen, så "fram till år 1968 fanns det därför i kyrkböckerna och på personakterna, oavsett var man var bosatt i Sverige, antecknat om man var lapp."⁴⁷

Perioden efter 1945 års folkräkning skulle behöva belysas betydligt mer omsorgsfullt än vad som varit möjligt i arbetet med föreliggande artikel. Den utveckling som sker rörande etnisk kategorisering i officiell statistik äger rum under samma tidevarv som det samiska folkets starkare politiska mobilisering i Sverige och Norden. I flera möten i det nordiska samerådet från 1950-talets mitt och framåt var ett återkommande krav att Norge, Sverige och Finland skulle inkludera en samisk folkräkning i den officiella statistiken. Det lyckades inte fullt ut men resulterade i Sverige i SOU 1975:100, där man via renskötselregister och genealogiska efterforskningar projicerar att den samiska befolkningen sannolikt kommer att vara omkring 20 000 runt sekelskiftet 2000.⁴⁸

Frågor rörande etniska grupper i officiell statistik är i dag reglerade av lagen om offentlig statistik 2001:99. Den säger i 3 § att "officiell statistik skall finnas för allmän information, utredningsverksamhet och forskning. Den skall vara objektiv och allmänt tillgänglig." Staten och forskarsamhället ligger på och skapar kontinuerligt personregister av många olika slag. Det finns utförlig statistik som genereras via våra personnummer och används för uträkningar rörande tonårsaborter, invandring, missbruk etc. Inga av dessa områden bedöms i dagsläget vara så

⁴⁷ Sören Ekström & Marie Schött, *Samiska frågor i Svenska kyrkan* (Stockholm 2006) s. 43.

⁴⁸ *Samerna i Sverige: Stöd åt språk och kultur: Betänkande*, SOU 1975:100 (Stockholm 1975).

pass känsliga att de inte kontinuerligt ska registreras. I stället använder man statistiken för att skapa överblick i olika frågor för att sedan kunna rikta såväl policy som pengar för att stödja exempelvis interventioner, utbildning och forskning och följa upp dessa insatser på området. Under arbetet med denna artikel utspelar sig två skilda händelser som hjälper till med att belysa och problematisera etnicitet och statistik.

Den ena händelsen äger rum hösten 2013, då *Dagens Nyheter* avslöjar att den svenska polisen under lång tid registrerat romer som ”Kringresande” i ett särskilt register där genealogier utarbetats.⁴⁹ Här har myndighetspersoner inte bara brutit mot lagen utan de har missbrukat de möjligheter som register kan ge och låtit sina egna förutfattade meningar om den romska etniska gruppen styra det som de önskat se och få fram. Denna typ av registerdatamissbruk får konsekvenser långt bortom de tjänsterum där informationen en gång sammanfogades. På det stora hela skadas förtroendet mellan stat och medborgare och den inneboende känsligheten i befolkningsstatistiken blir uppenbar.

Den andra händelsen är när *Washington Post* under sommaren 2013 skriver om oroligheterna och det samiska engagemanget rörande gruvbrytningen i Gallok. Den artikeln avslutas med upplysningen att det i Sverige bor 20 000 samer.⁵⁰ Denna siffra har sannolikt hämtats från hemsidan för Landsbygdsdepartementet som grundar den på SOU 1975:100. Då Sverige saknar uppdaterad statistik blir detta förvillande. I dagens samhälle är statistik ständigt efterfrågad, och finns den inte tycks det som om journalister, beslutsfattare och forskare tar de siffror som de finner. Precis som det konstateras i citatet av Theodore Porter i inledningen, finns risker att statistik skapar sanningar som sedan lärs ut, utan att gemene man vet hur de egentligen tillkommit. Risker är att oklara bilder av det samiska samhället reproduceras, såväl utanför och innanför samhället som inom landet och i utlandet. Avsaknaden av fortlöpande statistik har också kritiserats av Paul Hunt, FN:s specialrapportör för hälsofrågor. Han har ifrågasatt hur man kan åstadkomma någon som helst klarhet i hälsoläget för samer. Hur kan man veta om eventuella åtgärder förbättrar eller förändrar hälsoläget och får önskad effekt?

49 Niklas Orrenius, ”Över tusen barn med i olaglig kartläggning”, *Dagens Nyheter* 23/9 2013.

50 ”Swedish police scuffle with activist protesting mining plans on indigenous Sami land”, *Washington Post* 21/8 2013.

Lyfter man blicken från svenska förhållanden framstår det klart att vad som klassas som objektiv statistik är beroende av en nationell kontext där historia spelar en framskjuten roll. Sverige för i dag ingen statistik baserad på etnicitet, medan man gör detta i en majoritet av världens länder. I Nya Zeeland samlar man sedan länge in statistik rörande māorierna. Sättet på vilket detta görs har förändrats genom åren från metoder som liknade det svenska tidiga 1900-tals systemet och till att i dag vara byggt på öppna frågor där människor själva aktivt fyller i vilken grupp de anser sig tillhöra. Individerna kan då välja att ”gå in och ut” ur den etniska statistiken. Forskare i Nya Zeeland, Kanada och Australien anser att systemet med öppna frågor leder till en bra officiell statistik som för urfolken har många användningsområden och kan även brukas i kampen för självständighet. Det ska påpekas att även detta system har sina inneboende problem med bias och definitioner och kan förbättras ytterligare så att det än bättre svarar mot urfolkens behov.⁵¹ Likväl är etnisk statistik med öppna frågor en standard som förordas av FN som menar att det behövs för att möjliggöra undersökningar av frågor om till exempel diskriminering. I Sverige har Diskrimineringsombudsmannen och de som arbetar med diskrimineringsfrågor visat på hur deras arbete försvåras när data saknas. I en utredning från 2012 konstateras att frånvaron av ”jämlighetsdata” där etniska grupper ingår, innebär att man inte kan följa upp åtgärder eller spåra trender. Dessutom fräntas de etniska grupperna sina egna möjligheter ”att använda statistiska underlag i diskrimineringstvister.”⁵²

Dock är etnicitet i statistik en komplex fråga. Som föreliggande artikel kunnat visa har det framkommit ett par enskilda exempel att individer velat strykas ur kategorin ”lappar”. Likväl har Svenska kyrkan och svenska staten aldrig släppt makten om själva skapandet av kategorier i befolkningsstatistiken. Vi har kunnat se hur lagförändringar rörande renskötseln styrt vilka staten ansåg vara samer eller ej i befolkningsstati-

51 Ann Morning, ”Ethnic classification in global perspective: A cross-national survey of the 2000 census round”, *Population Research and Policy Review* 27:2 (2008) s. 239–272; Tahu Kukutai, ”Quantum Māori, Māori quantum: State constructions of Māori identities in the census 1857/8–2006”, i Rosalind McClean, Brad Patterson & David Swain (red.), *Counting stories, moving ethnicities: Studies from Aotearoa New Zealand* (Hamilton 2012) s. 27–51.

52 Diskrimineringsombudsmannens rapport, <<http://www.equineturope.org/The-role-of-statistics-in-fighting>>, 20/10 2013.

ken och att rasbiologerna kom att ha egna gränsdragningar för kategorin ”lappar”. De har kontinuerligt grupperat medborgarna i etniska kategorier vars grundsatser framstår som såväl oklara som instabila. Därefter har de grupper som identifierats och kategoriserats saknat möjlighet att påverka hur och i vilka sammanhang materialet kommit till bruk.

Detta leder oss fram till den situation vi har i dag. Den officiella befolkningsstatistiken är upplagd så att vi alla finns med, vare sig vi vill eller inte. Vi föds eller flyttar in i landet, erhåller ett personnummer och därefter är vi med och bidrar till det statistiska underlag på vilket staten baserar policy och fördelar pengar. Enligt lagen om officiell statistik ska den vara objektiv. Men i ett modernt demokratiskt samhälle med två erkända folk kan frånvaron av statistisk information om det ena folket näppeligen innebära att statistiken är opartisk. Konsekvensen för det samiska folket som lever i dagens svenska samhälle är att de i den officiella statistiken försvinner in i den svenska tillsynes ”homogena” befolkningen. Det samiska folket blir svenskar och hålls dolda för staten och för sig själva.

Det finns därtill en misstro mot staten som förvaltare av officiell statistik i dessa frågor och då företrädare för myndigheter missbrukar register skapas eller fördjupas folkens misstro mot befolkningsdata.⁵³ Det är inte förvånande. Men det är olyckligt då det leder till handlingsförlamning och svårigheter att diskutera konsekvenserna av det nuvarande systemet och det är sannolikt därför som *status quo* består.

Om förändringar ska kunna äga rum på detta område – det är exempelvis viktigt för att kunna bedriva välgrundad samisk hälsoforskning – behövs förtroende för befolkningsstatistiken och befolkningsregister skapas genom att nya etiska principer arbetas fram och implementeras, rimligtvis under ledning av Sametinget. Staten och kyrkan bör uppmärksamma och erkänna den historia som varit och de misstag som begåtts.⁵⁴ En mycket långsiktig plan, finansierad av staten, bör läggas

⁵³ Jag speglar här åsikter som framkom i en rapport från Folkhälsomyndigheten.

⁵⁴ Samråd med Sveriges nationella minoriteter: Behov, förutsättningar och metoder för datainhämtning om hälsosituationen bland Sveriges nationella minoriteter och urfolk”, 15 mars 2014, <<https://www.folkhalsomyndigheten.se/documents/om-folkhalsomyndigheten/uppdrag-styrdokument/avslutade/slutrapport-ru-nationella-minoriteter-dnr-1029%2020141-1-%2015>>, 23/9 2015.

⁵⁴ Kyrkan har i och med denna vitbok kommit en bit på väg.

där samer som urfolk (och inte minoritet) själva tillåts bestämma över vilka etiska principer som skall gälla, vilka prioriteringar och frågor som ska kartläggas, följas, diskuteras och hur detta skall genomföras.⁵⁵

Källor och bearbetningar

Otryckta källor

Stockholm, Riksarkivet (RA)

Handlingar angående lappundersökningen, FIII vol. 1. Folkräkningen 1945, Statistiska Centralbyrån.

Härnösand, Landsarkivet

Husförhörslängder, SE/HLA/1010091/A I/2 (1782–1828), Jokkmokks kyrkoarkiv.

Härnösand, Landsarkivet

Husförhörslängder, SE/HLA/1010055/A I/7 (1869–1890), Gällivare kyrkoarkiv.

Tryckta källor och bearbetningar

Anderson, Benedict. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*, rev. ed. (London 2006).

Arosenius, Edvard. ”Lappar och finnar i Sveriges tre nordligaste län 1910”, *Statistisk tidskrift* (1913) s. 264–273.

Axelsson, Per. ”Abandoning the Other: Statistical enumeration of Swedish Sami, 1700–1945 and beyond”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 33:3 (2010) s. 263–279.

Axelsson, Per, Peter Sköld, John Ziker & David G. Anderson. “Epilogue: From indigenous demographics to an indigenous demography” i Per Axelsson & Peter Sköld, *indigenous peoples and demography: The complex relation between identity and statistics* (Oxford & New York 2011) s. 295–308.

Axelsson, Per & Maria J. Wisselgren. ”Sweden in 1930 and the 1930 census”, *The history of the family* (2015) s. 1–26, DOI: 10.1080/1081602X.2015.1040048.

Beskow, Wilhelm. *Kyrkobokföringen och dermed sammanhängande stadganden* (Stockholm 1894).

Den Svenska Folkbokföringens historia under tre sekler: En artikelserie av Arvid Wandertidigare publicerad i RSV Info åren 1979–82 (Stockholm 1982).

Ekström, Sören & Marie Schött. *Samiska frågor i Svenska kyrkan* (Stockholm 2006).

⁵⁵ Ett etiskt råd/forskningsråd vid Sametinget bör också tillsättas; Folkhälsomyndigheten, ”Samråd med Sveriges nationella minoriteter ...”, <<https://www.folkhalsomyndigheten.se/documents/om-folkhalsomyndigheten/uppdrag-styrdokument/avslutade/slutrappport-ru-nationella-minoriteter-dnr-1029%2020141-1-%201.pdf>>, 23/9 2015.

- Folkräkningen den 31 december 1920 2: *Befolkningsagglomerationer, trosbekännelse, stamskillnad, utrikes födelseort, främmande statsborgarskap, lyten m. m.* (Stockholm 1925).
- Folkräkningen den 31 december 1930 5: *Yrkesräkningen 2: Yrke, inkomst och förmögenhet kombinerade inbördes samt med kön, civilstånd och ålder* (Stockholm 1927).
- Folkräkningen den 31 december 1945 5: *Totala räkningen: Folkmängden kommunvis efter ålder och kön samt efter yrke m. m.* (Stockholm 1949).
- Hultblad, Filip. Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken (Stockholm 1968).
- Höjer, Henrik. *Svenska siffror: Nationell integration och identifikation genom statistik 1800–1870* (Hedemora 2001).
- Kertzer David & Dominique Arel. "Censuses, identity formation and the struggle for political power", i David Kertzer & Dominique Arel (red.), *Census and identity: The politics of race, ethnicity, and language in national censuses* (Cambridge 2002) s. 1–42.
- Kukutai, Tahu. "Quantum Māori, Māori quantum: State constructions of Māori identities in the census 1857/8–2006", i Rosalind McClean, Brad Patterson & David Swain (red.), *Counting stories, moving ethnicities: Studies from Aotearoa New Zealand* (Hamilton 2012) s. 27–51.
- Lantto, Patrik. *Lappväsendet: Tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971* (Umeå 2012).
- Lext, Gösta. *Studier i svensk kyrkobokföring 1600–1946* (Göteborg 1984).
- Lundmark, Lennart. "Den undflyende etniciteten: Om det fåfänga försöket att sortera människor i norr", *Thule: Kungl. Skytteanska samfundets årsbok* 7 (Umeå 1994) s. 39–49.
- Lundmark, Lennart. "Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm": *Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv* (Bjurholm 2002).
- Morning, Ann. "Ethnic classification in global perspective: A cross-national survey of the 2000 census round", *Population Research and Policy Review* 27:2 (2008) s. 239–272.
- Mullaney, Thomas S. *Coming to terms with the nation: Ethnic classification in modern China* (Berkeley 2011).
- Orrenius, Niklas. "Över tusen barn med i olaglig kartläggning", *Dagens Nyheter* 23/9 2013.
- Porter, Theodore. *Trust in numbers: The pursuit of objectivity in science and public life* (Princeton 1995).
- Rowse, Tim. *Rethinking social justice: From "peoples" to "populations"* (Canberra 2012).
- Samerna i Sverige: Stöd åt språk och kultur: Betänkande*, SOU 1975:100 (Stockholm 1975).
- Scott, James C. *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed* (New haven 1998).
- Sköld, Peter. *Kunskap och kontroll: Den svenska befolkningsstatistikens historia* (Umeå 2001).

”Swedish police scuffle with activist protesting mining plans on indigenous Sami land”, *Washington Post* 21/8 2013.

The race biology of the Swedish Lapps 1–2 (Uppsala 1932–1941).

Thomasson, Lars. ”Pastor Laponum Gunnar Arbman: Man måste vårda lapparna som man vårdar en döende (ur jämtlandssamernas historia 43)”, *Samefolket* 12 (1988) s. 16–18.

Urla, Jacqueline. *Being Basque, speaking Basque: The politics of language and identity in the Basque country* (Ann Arbor 1992).

Internetkällor

Demografiska databasens hemsida, <http://www.ddb.umu.se/digitalAssets/60/60539_folk310.pdf>, 13/10 2013.

Diskrimineringsombudsmannens rapport, <<http://www.equineteurope.org/The-role-of-statistics-in-fighting>>, 20/10 2013.

Folkhälsomyndigheten. ”Samråd med Sveriges nationella minoriteter: Behov, förutsättningar och metoder för datainhämtning om hälsosituationen bland Sveriges nationella minoriteter och urfolk”, 15 mars 2014, <<https://www.folkhalsomyndigheten.se/documents/om-folkhalsomyndigheten/uppdrag-styrdokument/avslutade/slutrappport-ru-nationella-minoriteter-dnr-1029%2020141-1-%201.pdf>>, 23/9 2015.

Lars Rumar. Sakkunnigutlåtande, <http://www.lennartlundmark.se/file/sakkunnigutlatande_lars_rumar.pdf/sakkunnigutlatande_lars_rumar.pdf>, 9/10 2013.

Personuppgiftslagen, <http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Personuppgiftslag-1998204_sfs-1998-204/>, 25/9 2013.

Statistiska Centralbyrån, befolkningsstatistik, <http://www.scb.se/Pages/Press-Release___360587.aspx>, 25/9 2013.

Per Axelsson, f 1972, docent i historia och universitetslektor vid Vaartoe/Centrum för Samisk forskning (CeSam), Umeå universitet. Hans forskningsintresse berör främst medicinshistoria, samisk historia och forskning som rör urfolks historia, demografi och hälsa. Axelsson blev 2012 utnämnd till Wallenberg Academy Fellow, som är ett karriärprogram där de mest lovande unga forskarna inom alla ämnesområden får resurser för att långsiktigt utveckla sin verksamhet. Han leder för närvarande ett forskningsprojekt om kolonisationens inverkan på hälsa i ett samarbete med forskare i Australien och Nya Zeeland. Detta samarbete stöds av Vetenskapsrådet genom projektet ”Indigenous Health in Transition” och Knut och Alice Wallenbergs Stiftelse och undersöker den historiska hälsoutvecklingen i de tre länderna genom jämförelser av kvalitativt och kvantitativt material.
per.axelsson@umu.se

Sammanfattningar på nordsamiska, lulesamiska och sydsamiska

Girku, álbmotčáliheapmi ja sámít

Ruota girkus lea 1686 jagi girkolága rájis leamaš mearrideaddji sadji našuvnnalaš álbmotstatistiikka ásaheamis. Girkogirji ja dan maŋŋil searvegoddegirji ledje vuodđun tabealladoaimmahakkii ja daid čuovvovaš álbmotlohkamiidda, gosa earret iežá čálle dieđuid etnalaš joavkkuid birra buori muddui 1900-lohkui. Báhpabargit ledje 1700-logus gitta gaskamuddui 1900-lohkui dat geat barge álbmotstatistiikka čoaggimiin. Muhto áššit got mearridedje rájiid dan oktasaš sámi identitehtii ledje erenoamážit čadnon stáhtii, dieđalašolbmuide ja dasa mii otne lea SCB.

Dát artihkkal iská girku saji dieđuid čoaggimis ja sámiiid juohkima ruota álbmotstatistiikkas 1700-logus gitta otnábeaivái. Dán guhkes áigodagas ledje dávjá rievdadusat kategoriijain main stáhta čilgii sámiiid, sihke terminologiija ja sisdoalu hárrái. Iskan digaštallá ja suokardallá maid jearaldagaid mat gusket álbmotstatistiikka saji, makár mearkkašupmi das lea leamaš ja muhtin muddui maid váilevaš almmolaš sámi álbmotstatistiika váikkuha otná sámi servodaga.

Översättning Miliana Baer

Girkko, álmuktjáleđibme ja sáme

Svieriga girkko l 1686 jage girkkolága rájes árrum ájnas doajmma rijkalasj álmukstatistijka álgon. Girkkogirjje ja maŋebut tjoagguulvisgirjje lij vuodon tabálladájmadahkaj ja maŋep álmukriekknimijda, gánná iehtjádij siegen diedo álmuktjerdak juohkusij birra tjáleduvvin guhka ájgev 1900-lågon. Härrá 1700-lågo rájes ja gitta 1900-lågo guovddelij lidjin bargge gudi tjadádin álmukstatistijka tjoahkkimav. Ássje mierredit aktisasj sáme identitehta rájiijt gis lidjin aktidum stáhtaj, diedaálmájda ja masi uddni l SCB.

Artihkal átsát girkko dájmvav sámij tjoahkkimin ja tjuolldemin juohkusijda svieriga álmukstatistijkan 1700-lågo rájes gitta uddni. Dán vijdes ájgen rievddadime gárdáduvvin terminologidjan ja sisanádu-sán kategoridjaj gáktuj majt stáhta sábmén gáhtjoj. Átsáđibme ságas-tallá ja problematiseri aj ássjiijt álmukstatistijka dájma birra, majt

la buktám ja muhtem mudduj majt almulasj sámeálmukstatistijka vádne buktá dálásj sáme sebrudahkaj.

Översättning Barbro Lundholm

Gærhkoe, tjaalasovveme jñh saemieh

Svienske gærhkoe jñjñem dan 1686 jaepien gærhkoelaakese raeriesti jñh stuvri gosse dam nationale årrojestatistihkem dellie sjiehtesjin. Gærhkoegærja jñh dan mænngan åålmegegærja maadtosne tabellevearhkan lij jñh mænngan dovne almetjeryöknedimmesne, desnie mahte gaske 1900-jaepide mïerhkesjin mestie etniske tjerteste dah almetjh lin. Dah hearrah lin 1700-jaepijste jñh gaske 1900-jaepide dah gñeh berkin guktie buektiehtin daam årrojestatistihkem tjöönghkedh. Dejtie gyhtjelasside gosse dam kollektijve saemien identiteeten raasth nænnoestin dellie staatese jñh dotkijidie veadtasovvin, disse mij daan biejjien SCB.

Daate artihkele goerehtalleme, guktie gærhkoe dåemiedi gosse 1700-jaepijste jñh daan beajjan bievnesh tjöönghki jñh saemide veesmedehti svienske årrojestatistihkesne. Daennie boelhkesne terminologije gellien aejkien jeatjahtehti jñh aaj staaten åssjalommesh guktie dejtie saemide veesmedehti. Lohkeme dejtie gyhtjelasside digkede jñh dejtie dåeriesmoeride dejnie årrojestatistihkine, guktie dihte orreme jñh dovne guktie sjïdteme gosse ij naan byjjes saemien årrojestatistihkine gååvnesi jñh guktie daah åssjalommesh daan biejjien saemien siebriedahkem tsevtseme.

Översättning Sig-Britt Persson och Karin Rensberg-Ripa